

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
NÉMET NYELVŰ IRODALMAK

Arany Mihály György

Felfedezők, felmérők, világgyűjtők

A kortárs német nyelvű történelmi felfedező-utazási regény változatai

Chrisoph Ransmayr *Die Schrecken des Eises und der Finsternis*, Daniel Kehlmann *Die Vermessung der Welt* és Ilija Trojanow *Der Weltensammler* című regényének példáján

doktori (PhD) tézisek

Témavezető:

Dr. habil. Bombitz Attila

SZEGED

2018

1. Problémafelvetés és célkitűzés. Művek és műfajok

Az olyan, nagy hagyománnyal rendelkező műfajok, mint a történelmi és az utazási regény az ember ősi vágyait hordozzák: legyőzni a teret és az időt, miközben az életrajzi (biográfiai) regények a letűnt korok nagyjait idézik vissza, hogy életükön láthatóvá váljanak az emberi lét nagy kérdései és igazságai. Az évszázadok alatt számos metamorfózist megélt zsánerek alap gondolatai egy idő után elszakadtak konkrét tárgyuktól, és metaforák születtek belőlük.

A posztmodern embernek szükségszerűen magára kell öltenie az *utazó* valamelyik alakváltozatát, miközben hite meginog világa bejárhatóságában és elbeszélhetőségében, az ugyanis sosem volt még ilyen hatalmas, és egyszersmind ilyen parányi. Az elbeszélő történetét történelme újraolvasásán keresztül akarja felfedezni, a múlt segítségével rekonstruálná valóságát. Megismétli ősei útjait, elődei szövegei között él, melyek számára már csak töredékesek, érthetetlenek. Azért indul el, hogy az utat és az írást megismételje, világát még egyszer elbeszélje. A szövegen, az elbeszélésen, a világ felfedezésén keresztül önmagát keresi az utazó. A múlt szövegek általi *re*-konstruálása pedig egy ponton szükségszerűen a világ konstruálásába fordul át.

A jelenkor történelmi utazási regényei parabolikusan és több variációban, eltérő hangsúlyokkal képezik le ezt a jelenséget. Az 1980-as évek óta folyamatosan regisztrálható a történelmi utazási regények erősödő jelenléte a kortárs német nyelvű irodalomban, olyannyira, hogy a témában tanulmánykötetet jegyző Hansjörg Bay egyenesen konjunktúráról beszél, melynek egyik előfutáraként Christoph Ransmayr *Die Schrecken des Eises und der Finsternis* (1984, *A jég és a sötétség borzalmai*) című regényét nevezi meg.¹ A Bay által „historische Entdeckungsreise” [történelmi felfedezőút] műfajmegjelöléssel illetett, és e dolgozatban *történelmi felfedező-utazási regényeknek* nevezett művek korpuszából²

---

¹ Bay, Hansjörg: Literarische Landnahme? Um-Schreibung, Partizipation und Wiederholung in aktueller Relektüren historischer „Entdeckungsreisen”. In: Derselbe / Struck, Wolfgang (Hg.): Literarische Entdeckungsreisen. Vorfahren – Nachfahrten – Revisionen. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2012, 107–132, itt: 107.

² Bay és Struck *historische Entdeckungsreise* korpusza messzebbre tekint és szélesebb merítéssel számol, mint a dolgozat. A konjunktúra előfutáraként Sten Nadolny *Die Entdeckung der Langsamkeit* (1983) és Christoph Ransmayr *Die Schrecken des Eises und der Finsternis* (1984) című regényét jelölik meg. Ide tartozik továbbá: Raoul Schrott: *Finis terrae. Ein Nachlaß* (1995), Michael Roes: *Rub' Al Khali. Leeres Viertel – Invention über das Spiel* (1996), Alex Capus: *Munziger Pascha* (1997), *Reisen im Licht der Sterne* (2005) és *Eine Frage der Zeit* (2007), Felicitas Hoppe: *Pigafetta* (1999) és *Verbrecher und Versager. Fünf Porträts* (2004), Hans Christoph Buch: *Kain und Abel in Afrika* (2001) és *Sansibar Blues oder wie ich Livingstone fand* (2008), Thomas Stangl: *Der einzige Ort* (2004), Daniel Kehlmann: *Die Vermessung der Welt* (2005), Ilija Trojanow: *Der Weltensammler* (2006), valamint Christof Hamann: *Usambara* (2007). Régebbre tekintve ide sorolják még Urs Widmer *Die Forschungsreise* (1974) című művét, valamint a német kultúrkörön kívülként említik T.C. Boyle *Water Music* (1981), Per Olof Sundman *Expeditionen* (1965), valamint Magnus Mills *Explorers of the new century* (2005) című műveit. Ld. Bay 2012, 107, 2. lábjegyzet és Bay, Hansjörg / Struck, Wolfgang: Vorwort. In: Dieselben (Hg.):

kiemelkedik Daniel Kehlmann *Die Vermessung der Welt* (2005, *A világ fölmérése*), valamint Ilija Trojanow *Der Weltensammler* (2006, *Világok gyűjtője*) című regénye. Ezek ugyanis Ransmayr regényével együtt egyértelműen három zsáner, a történelmi, az utazási és az életrajzi regény metszetében elhelyezkedő hibridek, melyek műről műre variálódó motívumokat és a hibridzsánert gazdagító új elemeket mutatnak fel. A következő jegyek valamelyike vagy akár egyszerre több is fellelhető e regényekben:

– **párhuzamos, polifonikus elbeszélés:** az elemzendő regények mindegyike több elbeszélői síkot működtet. Ezek alkalmasak arra, hogy párhuzamos utakon járó – de alapvetően ugyanoda tartó – figurákat vonulasson fel egymás mellett a szöveg, vagy éppen egy metaszinten reflektáljon – a kételkedés, az irónia vagy a paródia hangvételével – az elbeszélésre, vagy több szemszögből mesélje el ugyanazon történetet;

– **a múltban megtett út megismétlése, a felfedezésekről szóló szövegek újraolvasása és újraértelmezése, újrendezése** (*Re-Lektüren, Re-Inszenierung*³): az utazóban a posztmodern ember saját irodalmi absztrakciójára ismer rá. Az út megismétlése a múlt felidézése és újraalkotása, de a rekonstrukció mindig szükségszerűen töredékes, mert a szövegek nem a valóság lenyomatai, hanem a szubjektum emlékeinek megbízhatatlan őrzői;

– **kollázs:** a sokhangúvá és soktekintetűvé váló elbeszélés különböző szövegeket montázsol egymás mellé, melyek akarva-akaratlan dialógust kezdenek egymással. A regények nemcsak intertextusokkal tarkítottak, hanem sokszor a szöveg mögött másik szöveg sejlik fel – az elbeszélő hangját egy másik hang zavarja meg –, és palimpszesztként szervezi újjá az egyre összetettebbé váló regényvilágot;

– **a történelmi valóság és a fikció közötti párbeszéd:** a regény kitalált világa és a referenciális, ám rekonstruálhatatlan valóság feszültséget generál. Elbeszélőnek és befogadónak egyaránt döntenie kell, mit kezd ezzel a feszültséggel;

– **a világ megismerési igénnyel véghez vitt bejárása és felmérése, a tudás és nem tudás, a térkép fehér foltjainak metaforájával jelölt ismeretlen, érintetlen és az idegen természetének kutatása:** e dolgozat legfőbb tézise, hogy e regények ismeretelméleti potenciállal rendelkeznek. Két döntő kérdésre keresik a választ: (1) mi is maga a megismerés, mik annak határai, felmérhető-, bejárható- és megérthető-e a világ, (2) ebben a megismerésre és felmérésre váró világban hol a főhős helye, hogyan ragadható meg identitása. A regények szereplői azért kelnek útra, hogy az ismeret hiátusát (a térkép fehér foltját) megszüntessék, az

---

Literarische Entdeckungsreisen. Vorfahren – Nachfahrten – Revisionen. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2012, 9–14, itt: 9.

³ Bay 2012, 107.

ismeretlent ismertté tegyék és a világ megismerésén keresztül – kimondva vagy kimondatlan – saját önazonosságukat is megtalálják;

– **az én és a Másik (nem-én) interakciója:** a fentiek értelmében a felmérés során a felmérő maga is mérlegre kerül, vagyis az út saját identitására is rákérdez, a határ az ő énjének határát is láthatóvá teszi – ebben a folyamatban jelenik meg az utazó énje, és vele szemben a Másik, az idegen. A kérdés az, kinek a hangján, kinek a szemszögéből tud megszólalni a szöveg.

Míndezek alapján az azonosított hibridműfaj definícióját a következőképpen adjuk meg. A történelmi felfedező-utazási regény olyan cselekményt ábrázol, melyet történelmi és/vagy fiktív alakok életrajzán keresztül követhetünk végig, és melynek középpontjában egy vagy több földrajzi vagy szellemi felfedezés áll, mely(ek) a megismerés kérdéseire irányuló jelentést hordoz(nak). E jelentés többnyire értelmezhető mind általános ismeretelméleti síkon, mind pedig a főszereplő(k) identitása szempontjából. A történelmi felfedező-utazási regényekben meghatározó, gyakran a cselekményt is előmozdító szerepet játszik a történelmi idő, valamint az utazás és maga a tér.

A történelmi felfedező-utazási regények a posztmodern ember léthelyzetének sajátos allegóriái, bennük a ma embere újraírja a tegnapi hőseinek történeteit, felidézi és megismétli ősei útját, miközben felteszi a kérdést, hogy megéri-e útra kelni, érdemes-e a kijelölt célért áldozatot hozni. A cél pedig sokszor banális és értelem nélküli: a térkép fehér foltjának toposza, olyan felfedezetlen, érintetlen területek meghódítása, mint az Északi-sark, a sivatag vagy más vidék a világ peremén. Ezek az „extrém terek” pedig számos lehetőséget rejtenek a fantázia és az eltűnés számára.⁴ A múlt szövegek általi *re*-konstruálása egy ponton szükségszerűen a világ konstruálásába, Christoph Ransmayr szavával élve „kitalálásába” fordul át.

A regények tematikus és strukturális egybevetése az utazástörténetek sajátos „evolúcióját” rajzolja ki abban az értelemben, hogy minden regény a hibridzsáner elemeinek gazdagodásához, eszköztárának sokrétűbbé válásához járul hozzá. Nadolny John Franklin angol hajóskapitány (1786–1847) élet- és utazástörténeteit beszéli el, melyek közt hangsúlyos helyet foglal el az 1845-ös északi-sarki expedíció. Szokatlan életrajzi és fejlődési regény ez,

---

⁴ Bay, Hansjörg / Struck, Wolfgang: Vorwort. In: Dieselben (Hg.): Literarische Entdeckungsreisen. Vorfahren – Nachfahrten – Revisionen. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2012, 9–14, itt: 11. (A továbbiakban Bay / Struck 2012a)

Nadolny ugyanis Franklin történelmi alakját úgy rajzolja el, hogy hőstét egy különleges defektussal, az életszerűtlen lassúsággal ruházza fel. Franklin a hátrányból előnyt kovácsol: az idődimenzióknak a lassúság általi kimerevítettsége, megnyújtása lehetővé teszi, hogy a világ olyan részletei táruljanak fel előtte, amelyek a „rohanó” emberek szeme elől rejtve maradnak. Nadolny népszerű regénye kétségtelenül úttörő jelentőségű volt, azonban tárgykerét az angolszász kultúrkörből merítette, és alapvetően hagyományos, kronologikus elbeszélést választott az általa újjáteremtett Franklin élettörténetéhez. Elbeszélés-technikáját tekintve összetettebb, izgalmasabb, a történetrekonstrukció problematikáját irodalmi köntösbe ültető, és nem utolsósorban a német nyelvű kultúrkörből, osztrák tematikájú regénnyel Christoph Ransmayr jelentkezett, ezért elemzésünk tárgyául inkább az ő regényét választjuk.

Ransmayr az 1872–74-es osztrák-magyar Északi-sarki felfedezőutat meséli újra *A jég és a sötétség borzalmaiban*, egy polifonikus elbeszélésben: az idő- és cselekménysík száz év távlatában az expedíció nyomába eredő főhős, Mazzini révén megkettőződik. A regényben a biográfiai vonalat a Monarchia két jeles tisztje, Carl Weyprecht (1838–1881) és Julius Payer (1842–1915) élettörténetei képviselik. Az eredeti dokumentumok, útinaplók alapján tájékozódó és egyben saját feljegyzéseket vezető Mazzini utazása erős „autopoetologikus reflexiót”⁵ hordoz, hiszen útja révén a múlt és a jelen, a dokumentáció és a kitaláció sajátos egymásba játszása az elbeszélő krónikást is folyamatos metanyelvi reagálásokra készíti. Éppen ezek a reflexív megnyilvánulások azok, amelyek a leginkább felerősítik a regény ismeretelméleti karakterét.

Nemcsak párhuzamos utazástörténet, hanem párhuzamos életrajzok is (melyekben ugyanakkor szintén domináns szerepet játszik az utazás) találhatók a korpuszban: Kehlmann *A világ fölmérése* című regényében a német tudomány két szellemóriása, a matematikus Carl Friedrich Gauss (1777–1855) és a természettudós Alexander von Humboldt (1769–1859) élettörténetét, tényleges és „belső”, lelki-szellemi utazásait követi végig, szövegébe beleszőve és újraírva a két tudósról szóló, pretextusként szolgáló anekdotákat. Sikeres lehet-e a világ felmérése, megmérhető-e a tér és az idő, s végső soron megérthető, megismerhető-e a világ, s ha igen, milyen árat kell fizetnünk érte? – e kérdések mentén épül fel *A világ fölmérése*.

A történelmi felfedező-utazási regények evolúciójának következő foka olyan fogalmak beemelése a regény világába, mint az interkulturalitás, az egzotikum, az „idegen tekintet”, vagy a „going native”. E szövegek protagonistája helyek, kultúrák, nyelvek, identitások, „világok gyűjtőjévé” válik. Ezt a vonalat képviseli Trojanow a *Világok gyűjtője* című

---

⁵ Bay 2012, 116.

regényében. Az elbeszélés itt is több elbeszélői szálon fut, a főszereplő Sir Richard Francis Burton (1821–1890) auktoriális elbeszélő által felmondott élettörténetével párhuzamosan egyik fejezetben szolgálja, a másikban egy vizsgálóbizottság, a harmadikban egy kelet-afrikai mesélő idézi fel a múltat, melyben India, Mekka és a Nílus forrásvidéke is megjelenik. Bár a tárgykörét tekintve Trojanow – akárcsak Nadolny – angol témához nyúl, mégis, elbeszéléstechnikája, valóságfelfogása nagyban rokon a másik két regénnyel, valamint a regény idegenséghez való egyedi viszonyulása miatt mindenképpen tárgyalásra érdemes mű.

A felvázolt regények a „historische Entdeckungsreise” korpusz *mainstream* vonalát képezik, emellett a műfaj perifériáján még számos más mű található, melyek részletes tárgyalása meghaladja e dolgozat tárgykörét, illetve terjedelmi lehetőségeit, és részben meg is tette már Hansjörg Bay és Wolfgang Struck,⁶ valamint Alexander Honold és Christof Hamann idézett tanulmánykötetében.⁷ A jégvilág expedícióiról pedig egy teljes monográfián át Marion Munz-Krines értekezik.⁸

A dolgozat először a műfajelméleti kérdések tisztázására vállalkozik, majd konkrét elemzési példákon át építi fel azt a fogalmi hálót, amit a történelmi, az utazási és az életrajzi (biográfiai) regény zsánerkombinációja kijelöl. Ennek során tehát közös motívumrendszerük okán Christoph Ransmayr *A jég és a sötétség borzalmai*, Daniel Kehlmann *A világ fölmérése* és Ilija Trojanow *Világok gyűjtője* című regényeit elemezzük részletesebben, melyek a műfaj „evolúciójának” egy-egy kiemelkedő állomásait jelentik. Ez egyben a dolgozat újdonsága, hiszen ilyen átfogó és ilyen szempontrendszerű, a megismerés kérdéseire fókuszáló munka e három regényről még nem született. Maga a három zsáner felőli szisztematikus közelítés is új gondolat, hiszen a hivatkozott szakirodalom a történelmi és az utazási regény műfajait ugyan – hol erőteljesebben, hol érintőlegesebben – tárgyalja, a biográfiai regény zsánerét viszont szinte teljesen elhanyagolja, vagy csak csekély hangsúlyt fektet rá. A történelmi felfedező-utazási regény olvasatunkban háromkomponensű hibrid, egymással szoros kapcsolatban álló három műfaj meghatározott elegye, melyben az egyes zsánerek határai nem merevek, de mindegyiknek kimutathatók legfontosabb jellemzői. E három zsáner az identitás három problémáját tematizálja: az időt, a teret és az életrajz megírhatóságának lehetetlenségét.

---

⁶ Bay, Hansjörg / Struck, Wolfgang (Hg.): *Literarische Entdeckungsreisen. Vorfahren – Nachfahrten – Revisionen*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2012.

⁷ Honold, Alexander / Hamann, Christof (Hg.): *Ins Fremde schreiben. Gegenwartsliteratur auf den Spuren historischer und fantastischer Entdeckungsreisen*. Göttingen: Wallstein Verlag 2009.

⁸ Munz-Krines, Marion: *Expeditionen ins Eis. Historische Polarreisen in der Literatur*. (= Segebrecht, Wulf (Hg.): *Helicon. Beiträge zur deutschen Literatur*, Bd. 34). Frankfurt am Main – Berlin et al.: Peter Lang 2009.

2. A regényelemzések módszertana

A dolgozat az elmélettől halad a gyakorlat felé: először a műfajelméleti kérdések tisztázására vállalkozik, majd konkrét elemzési példákon át építi fel azt a fogalmi hálót, amit a történelem, az utazás és az életrajz (biográfia) zsánerkombinációja kijelöl.

A *történelmi regényjegyeknél* az elméleti részben új történelmi regényként említett alműfaj nyomait keressük: kritikus-e az elbeszélő viszonya a történetíráshoz, lezárt vagy nyílt egységnek tekinti-e a múltat? A múlt hozzáférhetőségét textuálisan fogja-e fel? Alkalmaz-e multiperspektivikus megközelítést? Használja-e a kollázstechnikát, a paródiát, az iróniát, felfedezhető-e pastiche, illetve palimpszeszt? Ezen túl pedig elsősorban Bényei Péter elméletét követjük, és azt keressük, milyen jelentést, esztétikai funkciót szolgál a múlt fikcionalizálása. Ahol lényeges, foglalkozunk a nemzeti reprezentáció lehetőségeivel, valamint megfigyeljük, hogy az emlékezet milyen szerepet tölt be a múltábrázolásban.

Az *utazási regényjegyek* számbavételekor elemezzük az elbeszélő autenticitás-illúziókeltő technikáit. Megfigyeljük, hogy a mű miként értelmezi a *helyet* (elsősorban mint úti célt), valamint a határátlépéseket. Megvizsgáljuk, hogy a felfedező utazás miként tölti be cselekményhordozó funkcióját, a regény hogyan működteti a „térkép fehér foltja” toposzt és a felfedezésbeli elsőség mítoszát. Követjük Anna de Berg (Brennertől kölcsönzött) elemzési szempontjait, azaz feltesszük a kérdést, hogy a regény miként viszonyul a faktualitás–fikcionalitás kérdéséhez, milyen formai sokféleséget mutat a szöveg, hogyan alakul a narratív rend, hogyan viszonyul az elbeszélő a cselekményhez, használ-e előszót, magyarázatokat, vizuális támogatást. Végül – ahol van értelme – elemezzük, hogy milyen adalékokkal szolgálhat a regény értelmezéséhez az orientalista és a posztkolonialista olvasat.

Az *életrajzi regény* felőli megközelítés központi kérdése a figurálás, vagyis, hogy kik és hogyan válnak a regények protagonistáivá, milyen szereplői viszonyrendszerek alakulnak a cselekmény során. Továbbá hogyan épülnek fel az életrajzok (narratív rend, illúziókeltés és – fenntartás stb.), milyen értelemképző mechnizmusokkal él (él-e egyáltalán) az elbeszélő, miként működteti a *pre*-figurának tekinthető történelmi személy életrajzát és „legendáriumát”?

Végül mindezeket a megismerés felől közelítjük meg, azaz átfogó kérdésünk nem más, mint hogy a regény jelentése milyen ismeretelméleti relevanciával bír, és miként használja fel ehhez a történetmondást és az „utánképzett múltat”, valamint működtet-e az utazással vagy a karakterekkel összefüggésben mítoszokat.

Mindhárom regény esetében választunk egy domináns nézőpontot: a hibridet visszavezetjük a három alaplírára, és kijelölünk egy vezérlírárt, amely felől kezdjük értelmezni a műveket. A domináns lírárt kiválasztása két szempont alapján történhet, azt a kérdést tesszük fel, hogy:

- (1) melyik lírárt jegyei mutatkoznak meg legmarkánsabban a regényben, azaz melyik zsáner jellemzői szervezik legerőteljesebben a cselekményt,
- (2) és/vagy melyik lírárhoz sorolható a cselekmény vagy motívumrendszer azon eleme, amely a hibrid fejlődéstörténetében újdonságot, továbblépést jelent.

Ezek alapján a metahistória nézőpontból elbeszél *A jég és a sötétség borzalma*t először mint történelmi regényt tárgyaljuk, hiszen elsősorban historiográfiai metafikció: a történet-történelem (f)elmondásának határait feszegető krónikás szkeptikus elbeszélése, jóllehet struktúrája az úti beszámoló számos jegyét hordozza, és erős biográfiai szálak rajzolódnak ki az expedíció története körül. *A világ fölmérése*t a két főszereplő tudós életrajzána szervező funkciója miatt elsősorban biográfiai regénynek tekintjük, jóllehet az elbeszéléshez, a történetmondáshoz való ironikus viszonyulása az új történelmi regények tipikus jellemzője. A kettős biográfiai fikció szükségszerűen hol jobban, hol kevésbé elrajzolt történelmi kontextusba kerül úgy, hogy vezérlírártját, a felmérést Humboldt történetiszálatán kifejezetten az utazáson keresztül ábrázolja az elbeszélő. *Világok gyűjtője*t Richard Francis Burton életrajza ihlette, és végig ő a regény központi figurája élethelyzetének történelmi beágyazottságával, mégis, ez a regény a többi történelmi felfedező-utazási regénytől elsősorban az idegen „kettős optikájú” ábrázolásával tűnik ki, valamint a kulturális idegenség és a kultúrák közötti találkozások kérdéseire való koncentrálással, mely az utazási regények sajátja, ezért ennél a regénynél onnan indítjuk az elemzést.

Az egyes alfejezetek nem minden esetben csupán a történelmi, utazási vagy életrajzi regény „vegytisztá” jellemzőit veszik sorba, hiszen a hibridlírárt lényege éppen abban áll, hogy olyan témákat, motívumokat alkot, amelyek a történelmi, utazási és életrajzi regények metszetében helyezkednek el. Kísérletet tehetünk e motívumoknak és fogalmaknak valamelyik zsánerhez való rendelésére, de ez nem szünteti meg kapcsolódási pontjaikat a többi lírárhoz.

A fejezetek felépítése egységes: a szerzői életút és életmű vázlatos bemutatása után a választott regény recepciótörténetét ismertetjük röviden. Ezután a három zsáner felőli elemzés következik, majd egy külön fejezet, mely egy kiemelkedő problémát vagy olvasati lehetőséget tematizál – ez rendszerint a regény egészét vagy egyszerre több lírárti vonást is érint, ezért nem rendeljük hozzá egyik regénylírárt alfejezetéhez sem. Végül epilógusként a regények

szervező megfogalmazású keletkezéstörténetét és/vagy utóéletét tekintjük át. Az epilógusokban tárgyalt szövegek hol direkter, hol áttételesebben a szerzők történelmi tapasztalatként értelmezhető élményeiről is beszámolnak, arról értekeznek ugyanis, hogy az írók miként kerültek kapcsolatba a múlt egy darabjával a regény keletkezése előtt, közben, vagy befejezése után.

3. Metszéspontok, relációk, konklúziók

A történelmi felfedező-utazási regény hibridzsáner az elmúlt évtizedek regényirodalmának gyakori szereplője, mely leginkább sajátos, az út, a történelem, az idő és az idegenség alkotta fogalmi háló ismeretelméleti aktualitásával magyarázható. Az idegenség és az interkulturális találkozás *A jég és a sötétség borzalmaiban* inkább áttételes: a jég világa az abszolút idegenség szimbolikus hordozója, a megszólíthatatlan, a megközelíthetetlen, érintetlen, rideg természet a megismerés zérópontja, mely a megismerő elmét is elpusztítja. *A világ fölmérése* látszólag egyoldalú kolonialista diskurzust mond fel, ugyanakkor a regény alapregiszterét adó ironikus felhang épphogy dekonstruálja, megkérdőjelezi a humboldti felvilágosult, etnocentrista, a magasabb civilizációt hirdető fölényeskedést, és nevetségessé teszi annak hírnökét. Humboldt maga az általa felmérni kívánt világ cáfolja meg, mely folyton az irracionálisba vész: hol a tér űz vele csalfa játékot, hol az idő válik felmérhetetlenné, és hiába negligálja a racionális világképet túlfeszítő eseményeket, maga az irodalom, a regény mint emlékezetmédiум (Friedhelm Marx) rögzíti a felmérés totális kontextusát. Trojanow regénye, a *Világok gyűjtője* fókuszál a három mű közül leginkább a kulturális idegenség, a kultúraközi találkozások és az interkulturális kommunikáció kérdéseire. A megismerés tárgya itt maga az idegen, a titokzatos, egzotikus Másik, melyet Burton csak megismerni akar, sem kiírtani, sem megváltoztatni nem szeretné. A posztkolonialista diskurzusban az irodalom szerepe, hogy megtapasztalhatóvá teszi a másságot azáltal, hogy az egzotikum és a varázslatosság ígéretével felkelti az érdeklődést az idegen iránt, másrészt a valós idegen megtapasztalásával a csalódás élményét közvetíti.⁹ Emellett a helyeket is demisztifikálja a szöveg, ami kézenfekvő, hiszen mindhárom regény „extrém topográfiával” (Monica Fröhlich) dolgozik. *A jég és a sötétség borzalmi* északra vezető expedíciója eleve abszurd ötlet, hogy egy értéktelen földet gyarmatosítsanak. Ugyanakkor ismeretelméletileg mégis érdekes képlet: az Északi-sark nem csak az idegenség, hanem a kolonializmus zérópontja is, a legabsztraktabb szintje, hiszen

---

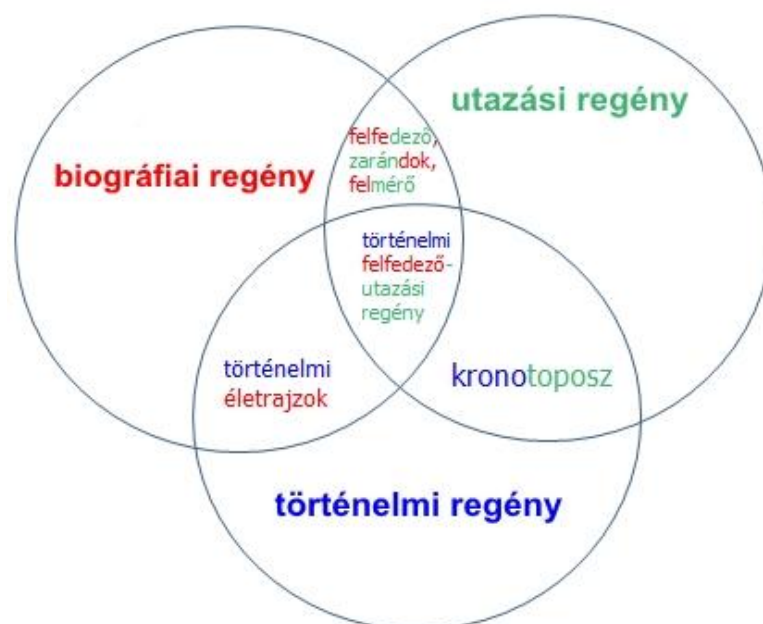
⁹ Honold, Alexander: Ankunft in der Weltliteratur. Abenteuerliche Geschichtsreisen mit Ilija Trojanow und Daniel Kehlmann. In: Neue Rundschau 118/1 (2007), 82–104, 86.

nincsenek leigázandó népek, városok, természeti kincsek – csak szélességi körök léteznek. Az Északi-sark maga is – bizonyos tekintetben – absztrakció. A területszerzés azon abszolút (és abszurd) origója, mikor a természet hódítja meg az embert, és nem az ember a természetet.

A *világ fölmérésében* Humboldt mint a német felvilágosodás perszonifikációja a racionalizmust terjeszti a barbár Újvilágban, törekvései egyben az értelem imperatívusai a negatív tulajdonságokkal bíró ismeretlen területeken: bejárni a hajózhatalan folyót, megtalálni a *nem* létező csatornát, felmérni a megmászhatalan hegyet stb. Humboldt története mégis szomorúságot hordoz, nem pusztán azért, mert visszanezve már ő sem becsüli olyan nagyra eredményeit, hanem azért, mert az ő kiüresített, német és tudós sztereotíp karaktere valójában semmit sem veszít, mert nincs kit vagy mit veszítenie.

A *Világok gyűjtőjében* Burton saját csapdjába esik a szerep börtönében – ezért kényszerül elhagyni Indiát. A mekkai hádzs talán a legsikeresebb útja, amellet, hogy ez is extrém, európai ember által még be nem járt hely, az „érintetlenség toposzát” ilyen módon hordozza. Az abszolút vereség viszont a Nílus forrásvidéke, a hely, ahová Burton el sem tud jutni, az út, ahol a megerőltetések olyan roppant nagyok, hogy megkérdőjeleződik az úti cél, és végül az a pont, ahol feljegyzései egy része is megsemmisül.

Ahogy végigtekintettük a három műfaj jellemzőit, metszeteikben „hibridzsánerspecifikus” fogalmakat fedeztünk fel. Az utazási regény erőteljes térkonceptiója a történelmi regény időkezelésével kronotoposzokat alkot. A biográfiai regény és a történelmi regény metszetében hagyományozott szövegekben, mítoszokban, anekdotákban tovább-(nem)-élő személyiségek állnak. Az utazási regény és a biográfiai regény kereszteződésében az utazó alakváltozatai rajzolódnak ki: a zarándok, a felfedező, a felmérő.

A történelmi felfedező-utazási regény hibriditásának megtartásával képes az egyes zsánereket eltérően súlyozni egy-egy jelentés érdekében. *A jég és a sötétség borzalmi* történet- és történelemrekonstrukciós kritikai metabeszédmód, melyben Mazzini, Payer és Weyprecht életrajza bontakozik ki egy nagy központi motívum, az Északi-sarkra való utazás, illetve a felfedezés körül. *A világ fölmérésében* is jelen van a történelmi metafikció kétkedő, ironikus hangvétele, mely többek között felmutatja azt az igazságot, hogy a múltról korrekt módon csak függő beszédben lehet állításokat megfogalmazni. Mégis, ez a regény a párhuzamba állított életrajzokra fókuszál leginkább azzal együtt, hogy a szereplők fejlődésének történetében jelentős szerepet játszik az utazás. *A Világok gyűjtője* című regény Richard Burton irodalmivá transzformált biográfiája mentén épül föl, vitathatatlanul nagyon erős az életrajzi zsáner műfaji hatása, de a három vizsgált regény közül ez a szöveg domborítja ki leginkább az idegen fogalmát és tematizálja a hozzá kapcsolódó diskurzusok széles palettáját.

A történelmi felfedező-utazási regények gyűjtőhelyek: emlékezés- és identitásmodellek, történetalakzatok gyűjteményei. Logikájuk a múzeumokéhoz és levéltárakéhoz hasonló: „Az vagyunk, amit gyűjtünk.”¹⁰ Mazzini (és az énelbeszélő) begyűjti az expedíció történetének dokumentumait, és önazonosságának részévé válik a múlt, a Mazzini jegyzeteit összerendező krónikás, az énelbeszélő pedig Mazzinivá változik. Humboldt *Bildung*jának determinációjában a tudós mindent a megismerés igényével begyűjtő, eltűzött alakjává válik. Ő maga az *öncélú* tudomány, a megismerés a megismerésért, aki saját testét és identitását is feláldozza a tudomány oltárán. Richard Burton világok – kultúrák, nyelvek, vallások és élmények – gyűjtője, önazonossága képlékeny kaméleon-identitás, mely bármikor áthangolható. Magával ragadja a közösségi érzés, a vallásos áhítat, de „gyűjteménye” darabjai között egy sincs, amellyel tartósan elkötelezné magát. Az indiai tanító, a mekkai hádzs és a katolikus utolsó kenet mind megfér az élettörténetében. Burton jól szemlélteti: az identitásnak egyáltalán nem feltétele az ellentmondásmentesség. Szerepkonfliktusok előfordulhatnak, de Burton minden egyes *ál*-arca képes valódi arcává válni. Akinek viszont túl sok álcája van, annál sohasem tudni, a sok álarc közül melyik a valódi arca.

Az elbeszélés az, ami összerendezi, az időben pozicionálja és jelentéssel látja el a szubjektumot és annak élettörténetét,¹¹ azaz az önazonosság emlékké váló életeseményekből épül fel. Az identitást legalább négy elem összjátékaként írja le Martínez: az idő múlásával is fennmaradó azonosság (*Gleichheit über die Zeit hinweg*), a másoktól való különbözőség

¹⁰ Ld. és vö. Groys, Boris: Gyűjteni, gyűjtetni. Ford. Sebők Zoltán. In: Uő.: Az utópia természetrajza. (= TEVE könyvek). Budapest: Kijárat Kiadó 1997, 63–80, itt: 65.

¹¹ Vö. Martínez, Matías (Hg.): Handbuch Erzählliteratur. Theorie, Analyse, Geschichte. Stuttgart – Weimar: Metzler 2011, 83.

(*Differenz*), az ön- és az idegenérzékelés önreflexív egyensúlyának eredménye (*Ergebnis eines selbstreflexiven Abgleichs zwischen Selbst- und Fremdwahrnehmung*), valamint a kapcsolatteremtési képesség (*Anschlussfähigkeit*).¹² Ebben a felsorolásban megjelennek azok a problémák, amelyekhez a dolgozat elemzései is kötődnek, mint például az idő, az idegenség vagy a szereplői viszonyrendszerek. A vizsgált regények ugyanis ismeretelméleti potenciáljukat jórészt abból nyerik, hogy felmutatják az identitások útvesztőit: a múltba való menekülés szubjektum-eltüntető konklúzióját (Mazzini), a tudományhoz, a tényekhez való fixáltság hamis biztonságérzetét, a világ és benne önmagunk megértésének képtelenségét (Weyprecht, Humboldt, Gauss), a kaméleon-identitás szubjektum-kiüresítő veszélyeit (Burton). Mindegyik regényben az utazás vízvonal: utána semmi sem olyan, mint volt. Ugyanakkor az utazás velejárója a szenvedés, és a testi kínokat, betegségeket gyakorta nagyon részletesen ábrázolja a szöveg, a testi megpróbáltatások ugyanis árulkodnak a szubjektumról,¹³ az identitás *egész-ségéről* vagy éppen válságáról. *A jég és a sötétség borzalmaiban* a testi megpróbáltatásokkal párhuzamosan nő a félelem és az elkeseredettség a hajón. Humboldt ignorálja a test jelzéseit: az ő önfegyelme megpróbálja felülírni a valóság minden zavaró tényezőjét, vezérelve, hogy minden csak döntés kérdése, hogy szubjektuma képes az „objektív” világon is uralkodni. Burtont általában a meghasonlottság szöveghelyein éri el a betegség: miután kiszabadul a börtönből, a kém és a katona, az „ál-bennszülött” és a brit besúgó szerepkonfliktusa az, ami disszonanciát generál személyiségében. Hasonlóképpen a Nílus forrásvidékénél is meghasonlik önmagával: a mindig a kulturális Másik hangját kereső Burton beáll a gyarmatosítók sorába.

A történelmi felfedező-utazási regények olvashatók fejlődésregényként, de a fejlődést általában nagyon tágan értelmezik. Minden utazás, stáció hozzátesz valamit a szereplők személyiségéhez, mégis, a három regény közül egyikben sem regisztrálható kimondottan pozitív fejlődés. Mazzini eltűnik a jégvilágban. Payer és Weyprecht az expedíció után ugyan belátják annak hiábavalóságait és több fórumon beszélnek is róla, de alapvetően a jég megszállottjai maradnak: Weyprecht sarki megfigyelőállomásokat tervez, Payer képeket fest a jégvilágról. Humboldt és Gauss megszállottan ragaszkodnak a tudományhoz és a tényekhez, Humboldt csak annyiban változik, hogy a saját teljesítményét illetően egyre kevésbé bízik abban, hogy halhatatlant alkotott – ezen túl viszont a tényekről szóló vaskos kötetet tervez. Nem érti a legfőbb üzenetet: hogy élete önmagáért való volt, semmivel sem jutott előbbre.

---

¹² Uo., 85.

¹³ Vö. Fröhlich, Monica: Literarische Strategien der Entsubjektivisierung. Das Verschwinden des Subjekts als Provokation des Lesers in Christoph Ransmayr Erzählwerk. Würzburg: Ergon Verlag 2001, 113.

Gauss is életidegen marad, a szeretett személyek köre nem változik, képtelen fiát szeretni, csak az elméletek, a matematikai problémák érdeklik. Richard Burtonben van meg talán leginkább a fejlődés lehetősége. Gesztusa, ahogyan próbál a megértés igényével közeledni a bennszülöttekhez, a tanulni vágyás alázata, amelyet még Kundalinivel szemben is tanúsít, jó lehetőségek lettek volna személyisége fejlődésére. Végző soron azonban nem tud kudarcain felülemelkedni, és a kritikus ponton, amikor ki kellene állnia a kulturális Másik mellett, általában visszakozik, ezért az ő élettörténete sem mutathat egyértelműen pozitív mérleget. A történelmi felfedező-utazási regények hőseinek fejlődése többnyire olyan görbét ír le, mely az az utazás stációi után, az elbeszélés végére visszatér a személyiség kiindulópontjához.

A történelmi regények képesek az olvasó elvárásai horizontjával dialogizálva egy sajátos történelmi sejtést kelteni, melynek megnevezésére mi inkább a Huizinga terminusához közel álló *történelmi érzet* kifejezést érezzük találónak. Sajátos, mert minden regénynek más lehet a múltképe és az a mód, ahogy ezt az imaginárus kategóriát felépíti a szövegvilág térideje és szereplői viszonyrendszere alapján, azoknak mintegy eredőjeként. A történelmi érzet nem (pusztán) egyszerű érzés, hiszen kognitív összetevővel is rendelkezik, és mindig mikrotörténeti perspektívájú, mert a „kor emberének” közérzetéhez hasonlítható, benne életérzések, mentalitások, ismeretelméleti alakzatok vegyülnek. A történelmi érzet egy paradox jelenség: ál- emlékezetet generál, azaz segít „emlékezni” egy olyan korra, illetve beleélni magunkat egy olyan múltba, amelyet nem éltünk meg. A történelmi felfedező-utazási regények ismeretelméleti relevanciája az identitás problémája mellett a történelmi érzetben ölt testet, mely lehetővé teszi az olvasó számára, hogy egy letűnt kor irodalmivá transzformált figurájával azonosuljon.

A történelmi érzet legerősebb megnyilvánulása maga az elmúlás, az ember azon tapasztalata, hogy folyamatosan „elmúlásban” van. Az elmúlás a regények minden aspektusában tetten érhető, nemcsak a szereplők tűnnek el, öregednek meg vagy halnak meg, hanem semmivé válik az elérni vágyott helyek mítosza, az eszme, a fundamentumnak hitt tudás és erkölcs, vagy éppen egy életmű. Az identitását vagy bármiféle értéktámaszát kereső posztmodern ember számára a világ felfedezése, felmérése és gyűjtése sem nyújt megoldást – a viszontagságokkal teli út és a felfedezésben való csalódás nihilizmushoz vezetnek és az identitás újrafogalmazásának kudarcával fenyegetnek. Ezért lehetséges az instabil identitás állandó váltakozása és cseréje.

A dolgozatban elemzett művek végző soron kudarctörténetek, protagonistáik életét, utazását és halálát átjárja a csalódás és a hiábavalóság. Mindegyik regény arról beszél, hogy

mi – *utazók* – mennyire nem ismerjük és nem értjük az utat, a Másikat, a végtelen és felmérhetetlen teret, és a folyton elmúló időt.

4. Publikációk a disszertáció témaköréből

„A valóság osztható.” Valóság és megismerés Christoph Ransmayr regényeiben. In: Forrás, 2008. március, 93–111.

Die mögliche Unmöglichkeit in Ingeborg Bachmanns Prosaschreiben. In: Bognár, Zsuzsa / Bombitz Attila (Hg.): „Ihr Worte”: ein Symposium zum Werk von Ingeborg Bachmann aus Anlass ihres 80. Geburtstages. (= Csúri, Károly / Bombitz, Attila (Hg.): Österreich-Studien Szeged, Band 2). Wien: Praesens Verlag 2008, S. 169–180.

A történelem sötétjében. [Robert Menasse: *Kiűzetés a pokolból* (*Vertreibung aus der Hölle*, 2001) című regényéről]. In: Tiszatáj, 2008. december, 98–106.

„Die Wirklichkeit ist teilbar”. Wirklichkeit und Erkenntnis im Werk von Christoph Ransmayr. In: Bombitz, Attila (Hg.): Brüchige Welten. Von Doderer bis Kehlmann. Einzelinterpretationen. (= Csúri, Károly / Bombitz, Attila (Hg.): Österreich-Studien Szeged, Band 4) Wien: Praesens Verlag 2009, S. 235–250.

Túl a „trilógián”: egy regénypoétika szintézise. Christoph Ransmayr *A Repülő hegy* című regényéről. In: Híd, 2010. május, 117–125.

(Ki)útkeresések Christoph Ransmayr regényeiben. In: Tóth, Zsófia Anna: A varázsgyűrűtől az interkonfesszionális kommunikációig. Információtudományi metszéspontok bölcsészeti megközelítésben. Szeged: Primaware 2011, 27–34. http://otodikalprogram.huminf.u-szeged.hu/sites/default/files/Konyvek/TZsA_ebookInf tud%20a%20bolcsesz etben_szerk.pdf

Christoph Ransmayrs Raumchiffre: Der Berg, der fliegt... In: Fekete, Ágnes / Fenyves, Miklós/ Komáromy, András (Hg.): Studien ungarischer NachwuchsgermanistInnen. Beiträge der ersten gemeinsamen Jahrestagung 2010. (= Manherz, Karl / Knipf, Elisabeth: Budapester Beiträge zur Germanistik, Band 59). Budapest: ELTE Germanistisches Institut 2012, S. 9–15.

Grenzerfahrungen im postmodernen österreichischen Reiseroman. In: Balogh F., András / Leitgeb, Christoph (Hg.): Reisen über Grenzen in Zentraleuropa. Wien: Praesens Verlag 2014, S. 241–256.

Christoph Ransmayrs *Die Schrecken des Eises und der Finsternis* im Kontext des historischen Reiseromans. In: Bombitz, Attila (Hg.): Bis zum Ende der Welt: Ein Symposium zum Werk von Christoph Ransmayr. (=Bombitz, Attila / Csúri, Károly (Hg.): Österreich-Studien Szeged, Band 8). Wien: Praesens Verlag 2015, S. 84–97.